

זאב ז'בוטינסקי – יוזם בית הספר העברי-לאומי בתפוצות

שלמה הרמתי

פתיחה

ז'בוטינסקי נתפס בתודעת רבים בעיקר כמי שיזם את הקמת הגדודים העבריים בימי מלחמת העולם הראשונה וכמי שפעל פעילות ציונית בהיותו ראש התנועה הרוויזיוניסטית ותנועת הנוער שלה, 'בית-ר'. לא רבים מכירים את יצירותיו הספרותיות – המקוריות (כמו שמשון וחמשתם) והמתורגמות (כמו שירי אדגר אלן פו מאנגלית ושירי חיים נחמן ביאליק לרוסית). מעטים מאוד יודעים, שהוא הקדיש מזמנו ומהגותו לשיפור החינוך היהודי בתפוצות ולהפצת העברית כשפה חיה גם בתפוצות.

מה לז'בוטינסקי ולחינוך? הרי לא היתה לו הכשרה חינוכית-מקצועית. אולם ז'בוטינסקי לא היה יחיד בכך, ואין לתמוה על שאדם בעל שיעור קומה פָּשְלו עסק בחינוך יהודי. לפחות מראשית המאה העשרים אפשר לציין מחנכים חשובים, שהגיעו לחינוך היהודי מתחומי התמחות אחרים ותרמו לשיפור החינוך היהודי בתפוצות. הרי שתי דוגמאות לכך: אהרן משה כהנשטם (1859-1920) – אחד מעמודי התווך של החינוך היהודי החדש בתפוצות – היה משפטן מצליח, אולם זנח את מקצועו והתמסר לשיפור החינוך היהודי בתפוצות; ושמשון בנדרלי (1894-1976) – יליד צפת, למד רפואה בברית המועצות והשתלם בארצות-הברית. מוריו ניבאו לו עתיד מזהיר כרופא, אולם הוא החליט לזנוח את מקצועו ולהקדיש את חייו לשיפור החינוך היהודי בארצות-הברית. בשל תרומתו החשובה של בנדרלי היו שכינוהו 'אדריכל החינוך היהודי בארצות-הברית'¹.

בין הסופרים והחוקרים היהודים מתקופת ההשכלה ואילך, התעניינו לא מעטים בחינוך היהודי ותרמו לשיפורו בדרכים שונות, ובכלל זה גם זאב ז'בוטינסקי. כמו שנראה להלן, הציע ז'בוטינסקי הצעות מעשיות לחינוך עברי-לאומי בתפוצות ולהפצת העברית כלשון חיה בתפוצות – לא בין תלמידי בית הספר בלבד, אלא גם בקרב המבוגרים. בבגרותו למד ז'בוטינסקי לשונות רבות, ולכן הבין את בעיותיו של המבוגר בלימוד לשון חדשה. אין תמה אפוא, שהוא חיבר ספר לימוד יעיל להוראת דיבור עברי בסיסי למבוגרים.²

1. צ' שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, ג, ירושלים 1960, מהדורה שנייה מתוקנת, עמ' 56-62 (וגם לאחר מכן על פי מפתח העניינים).

2. ז'בוטינסקי, תרי"ג מילים, דרום אפריקה 1949. מהדורה שנייה יצאה ב-1950.

כדי להבין את תרומותיו של ז'בוטינסקי לחינוך העברי-לאומי בתפוצות ולהעריך אותן כהלכה, מן הדין לסקור – ולו גם בקצרה – את ציוני הדרך העיקריים בחינוך היהודי בתפוצות.

ציוני דרך בחינוך היהודי בתפוצות

במשך דורות רבים היה החינוך היהודי בתפוצות בעל אופי דתי מובהק, והתבסס בדרך כלל על הנאמר ב'פרקי אבות': 'בן חמש שנים למקרא, בן עשר שנים למשנה... בן חמש עשרה לתלמוד' (ה כא). במקרים לא מעטים התחילו את החינוך היהודי בתפוצות כבר בגיל שלושה, לפי המקום ולפי כישרונות הילד.³ רוב התינוקות התחילו ללמוד בביתו של המלמד. 'כשמלאו לילד חמש או שש, כבר ידע לקרוא בסידור התפילות ועבר למדרגת "בן חומש"'.⁴ בן שמונה התחיל הילד ללמוד גמרא, ולאחר ברהמצווה שלו למד בבית מדרש או בשיבה. מן המאה השלוש עשרה נודע החדר כמוסד לימוד פרטי למתחילים⁵ ותלמוד תורה כמוסד חינוך ציבורי לבני העניים. הורים אמידים נהגו להעסיק מורים פרטיים לילדיהם.⁶ בארצות מעטות, כמו איטליה, נוספה להשכלה היהודית-דתית השכלה כללית מינימלית, כמו חשבון ולשון המדינה, ובמקרים מעטים יותר ניתנה השכלה זו גם לבנות.⁷

במרוצת הדורות היו יזמות אחדות לשיפור החינוך היהודי-מסורתי בתפוצות, כמו היוזמה של הרב יהודה ליוא בן בצלאל, שנודע בכינוי 'המהר"ל מפראג' (ככל הנראה 1525-1609). המהר"ל מפראג היה ראשון היהודים שפיתח משנה חינוכית שיטתית, אולם השפעתו על החינוך היהודי היתה מועטת ביותר.⁸

שינוי של ממש בחינוך היהודי בתפוצות התחיל רק בראשית תקופת ההשכלה בישראל (בשלהי המאה השמונה עשרה), כשפעלו ראשי תנועת ההשכלה גם לשיפור החינוך היהודי. גורם מזרז לכך היה 'כתב הסובלנות' שפרסם יוסף השני (1741-1790) באוסטריה בשנת 1782, ובו נתן חופש דת לכל הדתות במדינתו. אך עם זאת גזר על היהודים, בין השאר, לשלוח את ילדיהם לבתי ספר יסודיים או לבתי ספר 'נורמליים' (בתי ספר בדרגה יסודית) מיוחדים לילדים יהודים.⁹

בין ראשי המשכילים התלהב מאוד מן הפקודה הזאת המשורר נפתלי הרץ וייזל (1725-

3. שרפשטיין, לעיל הערה 1, עמ' 19.

4. שם, עמ' 22.

5. 'טברסקי, 'יהדות האשכנזית (מן המאה העשירית עד סוף המאה הט"ו)', אנציקלופדיה חינוכית, ד, ירושלים 1964, עמ' 257.

6. שרפשטיין, לעיל הערה 1, עמ' 248.

7. א' ברמן, תולדות החינוך בישראל ובעמים, תל-אביב 1952, מהדורה רביעית מתוקנת, עמ' 85-88.

8. ש' הרמתי, סוד שיח, תל-אביב 1992, עמ' 21-27.

9. מ' ברויאר, 'החינוך היהודי בתקופת ההשכלה והאמנציפציה', אנציקלופדיה חינוכית, ד, ירושלים 1964, עמ' 563.

1805). בסדרת איגרות ששלח לראשי קהילות יהודיות ('דברי שלום ואמת'), למן 1782, עודד אותם לתקן את החינוך היהודי – הן בתכנון והן בדרכי הקנייתו – ולפתוח בית ספר לילדים היהודים. 'איגרות' אלה הן ספר שיטתי ראשון על תורת החינוך היהודי המודרני.¹⁰ גדולי הרבנים ואחדים מראשי המשכילים התנגדו לפתיחת בתי ספר לילדי היהודים. אולם עוד בשנת 1782 (שפורסמו בה 'כתב הסובלנות' וגם האיגרת הראשונה של וייזל) נפתחו בתי ספר אחדים לילדי היהודים במורביה, בבוהמיה ובהונגריה. פעילות חינוכית נמרצת בקרב היהודים נעשתה בגליציה (שהיתה אז חלק מאוסטריה), ויש לראות בפעילות זו ציון דרך ראשון לשיפור החינוך היהודי בתפוצות – מתקופת ההשכלה ואילך.

הרץ הומברג (1749-1841), מראשי המשכילים היהודים באוסטריה ומקורבו של משה מנדלסון, התמנה בשנת 1787 ל'משגיח קיסרי-מלכותי ראשי על בתי הספר היהודיים-גרמניים בגליציה'.¹¹ הוא ניסה לכפות על יהודי גליציה לשלוח את ילדיהם לבתי הספר האלה. אולם לא הרבנים בלבד התנגדו לו התנגדות עזה, אלא גם המוני העם, שחששו כי בתי הספר האלה יהיו פרוודור להתבוללות. למרות זאת הצליח הומברג בפעולתו ובתוך ארבע שנים הקים יותר ממאה בתי ספר כאלה וגם סמינר למורים בעיר לבוב. את הצלחתו של הומברג אפשר לתלות בתמיכה הכספית שתמך בהורי התלמידים, רובם עניים, כדי שישלחו את ילדיהם לבתי הספר שלו; אולם הצלחתו היתה זמנית, וכבר בשנת 1806 נאלץ הומברג לסגור את בתי הספר האלה.¹²

ציון הדרך הבא מעבירנו לרוסיה, שהיה בה הריכוז הגדול ביותר של יהודים באירופה, ולשם חדר רעיון ההשכלה שנים לאחר שחדר ליהדות גרמניה. לוחם גדול להשכלה עברית ברוסיה היה יצחק בר לוינסון – ריב"ל (1788-1860), שכונה 'מנדלסון של היהדות הרוסית'. הוא תכנן לשפר את החינוך היהודי של ילדים ונערים. לשם כך פנה לראשי הממשל, ובכלל זה לניקולאי הראשון הצ'רין, בבקשה לייסד בתי ספר ובתי מדרש למורים יהודים. בספרו תעודה בישראל (1828) יצא ריב"ל נגד האיסור של רבנים לרכוש השכלה כללית, והסתמך בכך על מקורות יהודיים קלסיים. לבסוף, בשנות השבעים של המאה ה-19, ניסתה הממשלה הרוסית לייסד בתי ספר ממשלתיים ליהודים. לשם כך זימן אובארוב, שר החינוך הרוסי, את ד"ר מנחם מקס ליליינטל (1815-1882) להשפיע על חוגים רחבים ביהדות רוסיה לקבל את בתי הספר הממשלתיים. בשנת 1841 הגיע ליליינטל לרוסיה והתחיל את פעולתו. הממשלה הקימה בתי ספר ליהודים בשפה הרוסית וגם סמינרים למורים (בו'יטומיר ובווילנה). ליליינטל ניסה להשפיע על היהודים לשלוח את ילדיהם לבתי הספר האלה. אולם רוב העם – לא רבנים בלבד, אלא גם משכילים – התנגדו להם וגם לבתי ספר פרטיים שהקימו משכילים – לבנים לחוד ולבנות לחוד. בעזרת הממונים התחזקו מוסדות החינוך המסורתיים – חדר, תלמוד תורה וישיבה. ליליינטל נכשל ונאלץ לעזוב את רוסיה.¹³

10. שם, עמ' 559.

11. שם, עמ' 564.

12. פרטים על פועלו של הומברג בחינוך היהודי ראו: שרפשטיין, לעיל הערה 1, עמ' 138-152.

13. פרטים על בתי הספר האלה ראו: שרפשטיין, לעיל הערה 1, עמ' 267-275.

ציון הדרך הבא מחזירנו לגרמניה של אמצע המאה התשע עשרה. היזמה לציון הדרך הזה לא היתה יזמת הממשלה, אלא יזמת הרב והמחנך שמשון רפאל הירש – רש"ר (1808-1888), מקים תנועת 'האורתודוקסיה החדשה' בקרב יהודי גרמניה. הוא נלחם במרץ בניסיונותיהם של היהודים הרפורמים לתקן תיקונים ביהדות, ועם זאת הכיר בצורך לרכוש השכלה כללית, על יסוד ססמתו: 'תורה עם דרך ארץ', כלומר לימודי קודש עם לימודי חול. בשנת 1853 ייסד הירש בית ספר כזה בפרנקפורט דמיין. בית הספר נעשה אב-טיפוס למוסדות חינוך של הזרם הדתי החדש של הירש. בזרם החינוכי הזה היו בתי ספר יסודיים וגם תיכוניים, ומטרתם – להכשיר את הבוגרים לחיי מסחר. בעקבות הירש הלכו רבנים אחדים, ובסוף המאה התשע עשרה כבר היו בקהילות אחדות בתי ספר כאלה – יסודיים ותיכוניים – ששילבו תורה ומצוות עם השכלה כללית, ושילבו את האמונה היהודית בביאת המשיח עם נאמנות לארצות מגוריהם.¹⁴ ציון הדרך הבא בשיפור החינוך היהודי בתפוצות עניינו ייסוד חברת 'כל ישראל חברים' (כ"ח וגם 'אליאנס') בפרוץ בשנת 1860. המטרה העיקרית של כ"ח היתה לפעול להגנת היהודים ולקידומם המוסרי ולשיפור מצבם הכלכלי באמצעות חינוך מודרני. לכן הקימה כ"ח בתי ספר יהודיים באגן הים התיכון, ובכלל זה בארץ-ישראל. את בית הספר הראשון הקימה כ"ח בשנת 1862 בעיר טיטואן, בצפון מערב מרוקו. בשנת 1867 ייסדה כ"ח בית מדרש למורים בפרוץ, ובו הכשירה תלמידים יהודים מן הארצות, שפעלה בהן, להיות מורים מיומנים ולשוב לארצותיהם וללמד בבתי הספר שלה כדי לשפר את רמת בתי הספר האלה. בשנת 1882 שלחה כ"ח את המחנך נסים בכר (1848-1931) לירושלים, להקים שם את בית הספר היהודי המודרני הראשון בארץ-ישראל, בית הספר 'התורה והמלאכה'. בכר היה המחנך היהודי הראשון שיישם את 'השיטה הטבעית' להוראת עברית (השיטה נוסתה לראשונה בשנת 1841 להוראת גרמנית¹⁵). הוא עשה זאת כשניהל בית ספר של כ"ח בפרבר של קושטא (באלאטה) בשנת 1873. ליישום השיטה היה צורך בהקניית הדיבור העברי, ולכן כאשר פתח בכר את בית הספר בירושלים, הזמין את אליעזר בן-יהודה ללמד עברית מדוברת (בן-יהודה עלה לארץ חודשים אחדים לפני כן, בשלהי 1881), וסיפר לו על הניסיון המוצלח בקושטא.¹⁶ כמו שנראה להלן, 'השיטה הטבעית' (שנודעה אצלנו גם בשם 'עברית בעברית' משום שעל פי שיטת הוראה זו אין מתרגמים) יושמה בניסיונות לשפר את החינוך היהודי בתפוצות; ניסיונות שנעשו משלהי המאה ה-19 ואילך.

ציון הדרך הבא מחזירנו לרוסיה. בשנת 1863, שלוש שנים בלבד לאחר ייסוד חברת 'כל ישראל חברים' בפרוץ, נוסדה בפטרבורג 'חברת מפיצי השכלה' (נקראה בעברית גם 'חברת מרבי השכלה'), ביזמת אחדים מעשירי ישראל ברוסיה שנטו להשכלה. בראש החברה עמדו הברונים לבית גינצבורג, ובשנותיה הראשונות אף מימנו את רוב הוצאותיה (כדאי

14. מ' ברויאר, לעיל הערה 9, עמ' 567-569.

15. על ראשיתה של 'השיטה הטבעית' בהוראת לשונות ראו: ש' הרמתי, שיטת האולפן, ירושלים 1972, עמ' 18-8; על יישומה להוראת עברית ('עברית בעברית') ראו: שם, עמ' 19-53, וראו גם הערה 29 להלן.

16. ש' הרמתי, שלושה שקדמו לבן-יהודה, ירושלים 1978, פרק ג.

להזכיר, שהמזכיר של חברה זו בשנים 1870-1880 היה המשורר הנודע בזמנו, יהודה ליב גורדון – יל"ג).

בתחילה שאפה החברה להפיץ בין היהודים את הלשון הרוסית וגם השכלה כללית ברוסית. משנת 1874 התחילה לתמוך גם בתלמודי תורה, ותבעה מהם לכלול בתכנית הלימודים גם את הוראת הרוסית. במשך הזמן נעשו תלמודי תורה אלה בתי ספר יהודיים-עממיים בקהילות הגדולות ברוסיה. בשנת 1900 מינו ראשי החברה צוות של מפקחים על בתי הספר שלהם, וערכו מחקרים בתחום החינוך היהודי – המסורתי והחדש.¹⁷ בשנת 1907 יזמה חברה זו את ה'קורסים הפדגוגיים' בגרודנה בהנהלת המחנך כהנשטם, שנזכר לעיל. ה'קורסים' מילאו תפקיד חשוב בעיצוב טיפוס חדש של מורה יהודי. רבים מבוגרי ה'קורסים' עלו לארץ-ישראל, ותרמו לשיפור בתי הספר העבריים-לאומיים בתקופת טרום המדינה.¹⁸

'חדר מתוקן' – ראשיתו של חינוך עברי בתפוצות

לעיל סקרתי את ציוני הדרך העיקריים של החינוך היהודי בתפוצות. בסעיף זה אתאר את ראשיתו של החינוך העברי בארץ-ישראל ואחר כך את החינוך העברי-לאומי בתפוצות – כבסיס להערכת פועלו החינוכי של ז'בוטינסקי.

החינוך העברי-לאומי התפתח בשלהי המאה התשע עשרה הן בארץ-ישראל והן במזרח אירופה. בית הספר העברי הראשון בארץ-ישראל נפתח במושבה ראשון-לציון בשנת 1887. בבית הספר לימדו עברית כלשון חיה, ולימדו את כל המקצועות בעברית (על פי שיטת 'עברית בעברית').¹⁹ בד בבד נפתחו במזרח אירופה מוסדות חינוך יהודיים מסוג חדש, שנקרא 'חדר מתוקן'.²⁰ את פתיחת מוסדות החינוך האלה אפשר לתלות בתמורות המהותיות, שחלו בחיי היהודים במזרח אירופה בסוף המאה התשע עשרה וחייבו הקמת מוסד חינוכי חדש, שונה מן החדר המסורתי. אולם מאחר ששלטונות רוסיה התנגדו להקמת בתי ספר יסודיים יהודיים שלשון ההוראה בהם אינה רוסית,²¹ שובצה המילה 'חדר' בשם המוסד החינוכי החדש – 'חדר מתוקן'. השם הזה פטר מן הצורך ברישיון ממשלתי לפתיחת בית הספר.²² המילה 'חדר' בשם המוסד החינוכי החדש היתה חשובה גם להורים; אילולא נבחר השם הזה למוסד, לא היו שולחים אליו את בניהם. כך הושגה פשרה – הן בשם המוסד החינוכי החדש והן בתוכן ההוראה בו.

17. פרטים על 'חברה' זו ראו: ר' סלוצקי, 'החינוך היהודי בתקופת ההשכלה והאמנציפציה – מזרח אירופה', אנציקלופדיה חינוכית, ד, ירושלים 1964, עמ' 591-592.
18. מ"א ביגל ו'י' הן (עורכים), ראשונים, תל-אביב 1936.
19. ש' הרמתי, ראשית החינוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון, ירושלים 1979.
20. הנ"ל, דרכי הוראת העברית בתפוצות, ירושלים 1977, עמ' 148-175.
21. ע' שוחט, 'החינוך היהודי הלאומי – מזרח אירופה', אנציקלופדיה חינוכית, ד, ירושלים 1964, עמ' 682.
22. מ' בן-הלל הכהן, עולמי, ג, ירושלים 1927, עמ' 168.

ה'חדר המתוקן' שימש שלב מעבר בין החדר הישן ובין בית הספר החדש; היו בו מערכת שעות והפסקות בין שיעורים; ומוריו דקדקו בניקיון הילדים ובתלבושתם.²³ פרט ללימודי היהדות הציעו מוסדות החינוך האלה מעט מאוד השכלה כללית. למדו בהם בעיקר חשבון ולעתים גם לשון המדינה.²⁴

מוסדות החינוך הראשונים מסוג 'חדר מתוקן' היו תולדה של יזמות מקומיות אישיות. מורים יוצרים אחדים האמינו, שהקנייתה של השכלה היא לטובת היהודים, ופתחו מוסדות חינוך כאלה ברחבי רוסיה.²⁵ הוכחה לכך מצאתי במאמר מערכת עיתון הצפירה משנת 1887,²⁶ השנה שבה נפתח בית הספר העברי-לאומי הראשון בארץ-ישראל, כאמור לעיל. עם צמיחת התנועה הלאומית הציונית היו מחנכים ואישי ציבור מן המחנה הלאומי במזרח אירופה, שראו בשיפור החינוך היהודי יעד לאומי: 'תנועה מאורגנת לשינוי פני החינוך בכיוון לאומי, קמה בעקבות ייסודה של אגודת "בני משה" (ביזמתו של אחד-העם) בתרנ"ט, 1889'.²⁷ חידוש עיקרי בחינוך העברי-לאומי בארץ-ישראל היה, כאמור, הוראת העברית כלשון חיה והוראת כל המקצועות בעברית על פי שיטת 'עברית בעברית'.²⁸ כך נעשה הדיבור העברי - ולא הספר - מטרה מרכזית של ההוראה.²⁹ המורים הלאומיים בחוף-לארץ - בייחוד המורים ב'חדרים המתוקנים' - אימצו את שיטת 'עברית בעברית', עד שהדבר היה אפיון עיקרי של 'חדר מתוקן'. על כך העיד ח"א קפלן (נולד ב-1880 ונספה בשואה), אחד הפדגוגים החשובים בתנועת 'החדרים המתוקנים': 'סימנו המובהק [של 'חדר מתוקן'] הוא רק "השיטה הטבעית" שאצלנו "עברית בעברית" שמה; בלעדיה - כל תיקוניו ושינויו היו מקריים'.³⁰ מנהיגי הציונים ברוסיה ראו ב'חדר המתוקן' ובשיטת ההוראה 'עברית בעברית' אמצעים להקניית החינוך העברי-לאומי ליהודי רוסיה. בשנת 1889 יזם אחד-העם הקמת חברה בשם 'חינוך', ובראשה עמד ועד בהרכב: אחד-העם, בן-עמי, רבינצקי, דיונגוף ואחרים. אחת ממטרות החברה היתה 'להקים על חשבונה "חדרים מתוקנים" ולתמוך את אלה הקיימים מכבר או שעתידים לקום מאליהם, על חשבון המורים'.³¹ ואכן, מראשית המאה העשרים נוסדו 'חדרים מתוקנים' רבים ברחבי רוסיה,³² ובשנת 1903 כבר הגיע מספרם לשבע מאות שבעים וארבעה.³³ 'חדרים מתוקנים' הוקמו גם בארצות סמוכות לרוסיה, ובעקבות ההגירה

23. שם.

24. שוחט, לעיל הערה 21, עמ' 682-683.

25. שם, עמ' 678-682.

26. בלי חתימה, 'גירסא דינקותא' (מאמר ראשי), הצפירה, גיליון 40 ("ג"ב בתמוז תרמ"ז), עמ' 2-3.

27. שוחט, לעיל הערה 21, עמ' 676.

28. ש' הרמתי, עברית - מ'שיח שפתיים' ללשון לאומית, תל-אביב 1997, עמ' 147-154.

29. פורטים נוספים על שיטת הוראה זו ועל יישומה להוראת עברית ראו: ש' הרמתי, שלושה מורים ראשונים, ירושלים 1984.

30. ח"א קפלן, פזורי, ורשה 1937, עמ' 59.

31. שוחט, לעיל הערה 21, עמ' 678.

32. שם, עמ' 678-681.

33. שם, עמ' 681.

הגדולה לארצות-הברית לאחר שנת 1882 הוקמו גם שם 'חדרים מתוקנים', ומורים רבים בארצות-הברית לימדו עברית על פי שיטת 'עברית בעברית' גם במוסדות חינוך יהודיים מסוגים אחרים.³⁴

אולם 'החדרים המתוקנים' לא היו בתי ספר של ממש. ההשכלה הכללית שניתנה בהם היתה מזערית ביותר. גם שכר הלימוד במוסדות חינוך אלה היה גבוה משכר הלימוד בחדר המסורתי, 'זהמוני היהודים ברוסיה לא יכלו לעמוד בו'; לעומת זאת, היהודים בעלי היכולת 'שאפו לתכלית תועלתנית ושלחו את ילדיהם לבתי ספר רוסיים, לאחר שלמדו שלוש-ארבע שנים בחדר המסורתי או המתוקן'. אין תמה אפוא, שברוב 'החדרים המתוקנים' לא היו כיתות ה-נ.³⁵

מספר המוסדות מסוג 'חדר מתוקן' הלך וירד במהירות; בשנת 1910 היו רק חמש מאות מוסדות כאלה ברוסיה (לעומת שבע מאות שבעים וארבעה בשנת 1903). כך נוצרו התנאים להקמת בית ספר יהודי של ממש. ז'בוטינסקי הבין זאת, ועוד בראשית המאה, בתקופת הזוהר של 'החדר המתוקן', התחיל לפעול להקמת בית ספר עברי-לאומי בתפוצות.

ז'בוטינסקי יוזם בית ספר עברי-לאומי בתפוצות

כאמור, את הרעיון להקמת בית ספר עברי-לאומי בתפוצות הגה ז'בוטינסקי ובמשך שנים נאבק להגשימו, למרות התנגדויות עזות שהביעו גם מנהיגים ציונים. בפעילותו החינוכית של ז'בוטינסקי אני מבחין בשלושה שלבים רציפים.

השלב הראשון: ראשיתו בשנים 1901-1902. כארבעים עסקנים, לא כולם ציונים, הקימו באודסה את 'ועד ההלאמה', ובראשו אחד-העם, דובנוב, דיונגוף, רבינצקי וביאליק. מטרת הוועד היתה לשכנע את ראשי חברת 'מפיצי ההשכלה' (שנוכרה לעיל) לתקן תיקון יסודי את תכנית הלימודים בבתי הספר שלה כדי לחזק בהם את הרוח הלאומית. ראשי ה'ועד' דרשו להגדיל גידול ניכר את שעות ההוראה במקצועות היהודיים, עד ש-40% משעות הלימוד יוקדשו ללשון העברית, לתנ"ך ולתולדות ישראל. ז'בוטינסקי הצטרף ל'ועד' והשתתף במאבק לשינוי תכנית הלימודים בבתי הספר של חברת 'מפיצי ההשכלה', וכדברי שכטמן 'הזרים בו [ב'ועד'] איריה רעננה'.³⁶ כן פרסם ז'בוטינסקי מאמר, שתמך בדרישות ה'ועד': 'כתבתי מאמר באותו שם – "שתי חמישיות"'.³⁷ בשנת 1903 הגביר ז'בוטינסקי את פעילותו לשיפור תוכן

34. שרפשטיין, לעיל הערה 1, חלק ג, עמ' 50-56.

35. שוחט, לעיל הערה 21, עמ' 684.

36. י"ב שכטמן, זאב ז'בוטינסקי, תל-אביב 1955, עמ' 160.

37. ז'בוטינסקי, אבטוביוגרפיה, ירושלים תש"ז, עמ' 84 (ב'שתי חמישיות' הכוונה ל-40% משעות הלימוד, כאמור לעיל).

ההוראה בחינוך היהודי בתפוצות. בנאומו למורים בשנה זו ('החינוך העברי'³⁸) הסביר ז'בוטינסקי את רעיונותיו בתחום החינוך העברי-לאומי; הוא הסביר, שבתקופת ההשכלה היתה מטרת החינוך היהודי מיווג יהדות ואנושיות, אולם מטרה זו, לדעתו, הויקה ליהדות, כי התברר שהדגש הושם על האנושיות ואילו היהדות הוזנחה, ולעתים אפילו זולזלו בה. לכן הכרחי להציב מטרות חדשות לחינוך היהודי: 'תפקידו של החינוך העממי בישראל הוא בימינו היפוכו הגמור של התפקיד בתקופה הקודמת [הכוונה לתקופת ההשכלה]. אז הייתה הסממה: "שאו את נפשכם אל האנושי כללי!" - כי השאיפה אל הלאומי (אז היו אומרים - אל ה'דת') הייתה מצויה בשפע. היום צריכה הסממה להיות: "שאו נפשכם אל הלאומי!" - כי השאיפה אל האנושי-כללי כבר מצויה'.³⁹ הווי אומר, שעתה צריך היסוד הלאומי להיות מרכז החינוך של הנוער היהודי. מבחינת תכנית הלימודים פירושו של דבר, שעל התלמידים 'להכיר את יצירותיו של עמנו בעבר ובהווה'.⁴⁰

השלב השני: בשנים 1909-1910 הקדיש ז'בוטינסקי את עיקר פעילותו הציונית לקידום החינוך העברי-לאומי בבתפוצות. בשלב זה הדגיש את חשיבות לימוד הלשון העברית כלשון חיה גם בתפוצות, ולכן דרש ללמד עברית כלשון חיה - לא בבתי הספר היהודיים בלבד, אלא גם בקרב המבוגרים. אין לראות בכך חידוש, שכן גם בשלב הקודם, שבו הדגיש את המטרות החדשות, שיש לייעד לחינוך היהודי תפוצות, הסביר את החשיבות של לימוד הלשון העברית כיסוד להכרת הספרות היהודית לדורותיה. את דעתו בנידון אמר ז'בוטינסקי מפורשות באותה הרצאה למורים: 'אין ספק כי בשעה שמעתיקים את מרכז הכובד החינוכי אל ההכרה העצמית [לדעתו על ידי הכרת ספרותנו לדורותיה] נהפכת השפה העברית מטבע הדברים ובהכרח למכשיר הראשי בחינוך'.⁴¹

משמע, בשלב הראשון של פעילותו החינוכית התמקד ז'בוטינסקי בקביעת המטרות של החינוך היהודי החדש; ובשלב השני הדגיש את חשיבות הלשון העברית בחינוך זה, ובכלל זה את הוראתה כלשון מדוברת. כן ייתכן, שביקורו בארץ-ישראל בשנת 1908 והתרשמותו העמוקה מן הדיבור העברי החי שבפי ילדי ארץ-ישראל חיזקו את אמונתו, ש'בכוח הרצון ובהתאמצות אפשר להכניס את השפה העברית כשפת הלימוד וכשפה מהלכת גם אצל היהודים בגולה'.⁴²

זמן קצר לאחר שובו מארץ-ישראל נתבקש ז'בוטינסקי לשמש שליח ההסתדרות הציונית בקושטא ולפקח על העיתונות הציונית בטורקיה. הוא התנה את הסכמתו בכך, שלפחות אחד

38. אחר כך פורסם נאום זה ברוסית, בחוברת בהוצאת 'קדימה' (אודסה 1905); ראו: ז'בוטינסקי, כתבים: פליטונים, פטרבורג 1913 (מהדורה ראשונה). שם ההרצאה: 'על החינוך הלאומי'; וכך גם בכתבים נבחרים, תל-אביב 1936, א, עמ' 97-110. בכתבי ז'בוטינסקי, ירושלים 1949, נכלל נאום זה בכרך כתבים ציוניים ראשונים, בשם: 'החינוך העברי', עמ' 61-73.

39. ז'בוטינסקי, כתבים ציוניים ראשונים, שם, עמ' 64-65.

40. שם, עמ' 72.

41. שם, עמ' 73.

42. א' יערי, זאב ז'בוטינסקי - חייו ופעולותיו, תל-אביב תרצ"א, עמ' 53.

העיתונים הציוניים יצא לאור בעברית, כאחד האמצעים להפצת העברית בין יהודי טורקיה. התנאי של ז'בוטינסקי התקבל, והוא יצא לקושטא (1909).

בגיליון הראשון של השבועון העברי המבשר פורסמה מטרת המערכת: 'השבועון, שאנו מתכבדים להגיש היום בפעם הראשונה אל קהל הקוראים העברים, יטיף לתחייה עברית-לאומית בין יהודי המזרח'.⁴³ באותו גיליון פורסם גם מאמרו של ז'בוטינסקי, 'למה?', ובו הסביר הכותב את חשיבות לימוד הספרות העברית והלשון העברית.⁴⁴ ז'בוטינסקי ידע לקיים את עקרונותיו הלכה למעשה: הוא ארגן אגודת צעירים (בשנת תר"ט) והרצה לפני חבריה בעברית; הציג ליהודי המקום להקים רשת חינוך עברית, שבזכותה ילמדו הצעירים גם דיבור עברי, ואחר כך ילמדו את הוריהם ואת מכריהם המבוגרים: 'שאלת תחיית השפה העברית בין יהודי תורכיה אינה דבר יוצא מגדר האפשרות. צריך מקודם להכניסה לבתי הספר בתור שפת הלימוד [ולא רק כמקצוע בין מקצועות הלימוד], ולאט לאט תיהפך גם לשפת הדיבור'.⁴⁵ כדי לשכנע את יהודי טורקיה שהצעה זו בת ביצוע, ציין ז'בוטינסקי באותו מאמר, שכך עשו הארמנים, שישבו אז בקושטא: 'היתה תקופה שהשפה הארמנית כמעט נשתכחה מפייהם של רוב הארמנים בקושטא. אולם בית הספר הארמני החדש החזיר עטרת השפה ליושנה. בית הספר התחיל את עבודת התחייה – והקהל גמרה'; ואם הארמנים הצליחו בכך – מדוע שלא נצליח אנו לעשות זאת?

כדי להצליח במשימה זו הבין ז'בוטינסקי, שיש להתחיל את הקניית הדיבור העברי בגן הילדים, וחיוק את מסקנתו בדוגמה זו: 'גדולה מאוד השפעתו של גן הילדים העברי בסלוניקי, הקיים רק שנה אחת ופועל בסביבה, שמעולם לא שמעה את העברית כשפה מדוברת. הילדים מכניסים במהרה את העברית לתוך משחקיהם, לתוך חייהם היומיומיים. והאימהות באות לפעמים אל הגננות בתלונות, המעורבות בשחוק ושמחה, על שה"עברים" הקטנים מפטפטים גם אליהן רק בעברית'.⁴⁶ ראוי לציין, שגם המורים החלוצים בארץ-ישראל, שכאמור לעיל הקימו בה בתי ספר עבריים-לאומיים משנת 1887 ואילך; גם הם עמדו עד מהרה על הצורך להקנות דיבור עברי בסיסי בגן ילדים, כדי שהמורים בכיתה הראשונה של בית הספר יוכלו ללמד בעברית מן היום הראשון של הלימודים.⁴⁷

ז'בוטינסקי פעל בטורקיה תקופה קצרה בלבד (כתשעה חודשים); בשל חילוקי דעות מהותיים עם שולחיו פרש מתפקידו וחזר לאודסה,⁴⁸ ואף על פי כן זרע שם זרעים, והם הניבו פירות. על כך העיד א' אלמליח (1885-1967) חמש עשרה שנה לאחר מות ז'בוטינסקי:

43. 'מגמתנו', המבשר, שנה א, גיליון 1 (ט' בטבת תר"ט), עמ' 3.

44. שם, עמ' 7-8.

45. ז'בוטינסקי, 'השפה העברית – שפת הדיבור', המבשר, שנה א, גיליון 18 (אייר תר"ט), עמ' 274.

46. שם, עמ' 273.

47. פרטים על כך ראו: הרמתי, לעיל הערה 28, עמ' 162-166.

48. פרטים על פרשה זו ראו: ז'בוטינסקי, לעיל הערה 37, עמ' 80-82.

'הזרע, אשר זרע ז'בוטינסקי בתורכיה, לא נזרע על צחיח סלע... הרעיון הלאומי התחיל להכות שורשים בקרב הנוער ויחולל בקרבו מהפכה נפשית זוה',⁴⁹ כאשר שב ז'בוטינסקי לאודסה, התברר לו ש'ועד ההלאמה', שהשפיע על חברת 'מפיצי ההשכלה' להוסיף תוכן יהודי-לאומי לבתי הספר של חברה זו – חדל להתקיים. לכן חידש ז'בוטינסקי את המאבק בראשי 'מפיצי ההשכלה', ודרש מהם להגביר את היסוד היהודי-לאומי בבתי הספר שלהם.⁵⁰

שני השלבים הראשונים בפעילותו של ז'בוטינסקי לשיפור החינוך היהודי נראים לי פרוודור להיכל, המסמל את השלב השלישי – השלב שז'בוטינסקי תרם בו את תרומותיו העיקריות לחינוך העברי-לאומי בתפוצות.

השלב השלישי: ראשיתו של שלב זה בשנת 1913, ומטרתו להקים בתי ספר עבריים-לאומיים במזרח אירופה, כמודל לתפוצות אחרות. בבתי ספר אלה יילמדו כל המקצועות בלשון העברית, פרט ללשון זרה, וכך תהיה העברית לשפת המחשבה והדיבור של התלמידים גם בתפוצות – ולא רק בארץ-ישראל המתחדשת. ז'בוטינסקי ידע, שלשם כך יש להכשיר מורים ולהכין ספרי לימוד, ספרי עזר וספרי קריאה לכל גיל. מטרות אלה נראו גם לציונים נלהבים לא ראליות, ועד שהוכחה צדקתו של ז'בוטינסקי והתגשמו מטרתיו, נאבק מאבקים קשים ורבים גם במנהיגים ציונים.

בראשית השלב השלישי בשלה בז'בוטינסקי ההכרה, שהגיע הזמן לדרוש 'כולה שלי' גם בתחום החינוך היהודי: 'שניים או חזין בנפשנו: האחד הוא הרצון הלאומי והשני היא הגלות, והגלות אומרת: "כולה שלי!". ואוי ואבוי לנו, אם נתחכם שלא בזמן הראוי ולא נתבע גם אנו את כולה'.⁵¹ בשלב ראשון הסתפק ז'בוטינסקי בהקצאת 40% משעות הלימוד לנושאים יהודיים, ואילו עתה נסוג בו. הוא הכין נאום ('שפת התרבות העברית') והציע בו את רעיונותיו בנידון. ז'בוטינסקי נודע כנאום אמן, והתאמן מאוד לכתוב נאום, שישכנע את מאזיניו. ואכן, התוצאה היתה לשביעות רצונו; על איכות הנאום הזה כתב בסיפור חייו: 'הנאום הזה הוא היחידי, שבו אתפאר עד סוף ימי'.⁵² במשך שנתים – בשנים 1910-1912 – נדד בין קהילות היהודים במזרח אירופה והשמיע את הנאום הזה בכחמישים ערים. רבים מאוד האזינו לו.⁵³

להפתעתו גילה ז'בוטינסקי, שגם ציונים נלהבים ראו בהצעותיו הזיה – והוא הצטער על כך צער רב. בסיפור חייו כתב בנידון: 'הקורא הצעיר לא יאמין, אם אגיד לו, כי להילחם

49. א' אלמליח, 'מחיה יהדות המזרח', בתוך: זאב ז'בוטינסקי, כ"ט בתמוז ת"ש – כ"ט בתמוז תש"ו, קובץ ב, הוצאת העיתון היומי חרות, עמ' 18.

50. ז'בוטינסקי, לעיל הערה 37, עמ' 84.

51. ז'בוטינסקי, לעיל הערה 56, עמ' 318-319.

52. שם, עמ' 85.

53. שכטמן העריך, שהאזינו לנאום זה כמאה אלף איש. ראו: שכטמן, לעיל הערה 36, עמ' 164. גפ שטיין סבר, שהאזינו לו מאתיים אלף איש (ש' גפשטיין, זאב ז'בוטינסקי – חייו, מלחמתו, הישגיו, תל-אביב תש"א, עמ' 64).

הוכרחתי בעד הרעיון הזה – לא נגד מתבוללים, חלילה, אלא נגד ציונים כמוני: אבל אמת הדבר. לשטות, לפטפוט, ל"פליטון" – חשבו את תביעתי זו... בכל עיר ועיר שמעו הציונים את נאומי זה ומחאו כף. אבל אחרי הנאום היו ניגשים אלי ואמרים לי בקול אדם רציני, המדבר לתינוק שובב: הזיהו!'⁵⁴ למרות זאת לא התייאש ז'בוטינסקי; מאחר שהאמין בהצעתו, חזר עליה שוב ושוב ואף פרסם מאמרים אחדים ברוסית (בעיתון ראזסוויט, אפריל-מאי 1913), ובהם הציג, כי הסדרות הציניות תקבל עליה להקים בתי ספר עבריים-לאומיים ברוסיה.⁵⁵ גם לכך התנגדו רבים, ובכלל זה מנהיגים ציונים, בטענה כי חברת 'מפיצי ההשכלה' כבר עושה זאת, ומאחר שחינוך יהודי אינו חינוך ציוני בלבד, אין להטיל משימה זו על ההסתדרות הציונית.

הרצאתו של ז'בוטינסקי בוועידת ציוני רוסיה (קיץ 1913)

ז'בוטינסקי החליט לשכנע את המנהיגים של ציוני רוסיה לתמוך בדרישתו, שההסתדרות הציונית תקבל עליה אחריות לחינוך העברי-לאומי ברוסיה. לשם כך יצא בקיץ 1913 לוועידת ציוני רוסיה, שהתקיימה בעיר וינה ערב הקונגרס הציוני ה-11 (שאף הוא התכנס בווינה, בימים 2-9 בספטמבר 1913). ז'בוטינסקי הגיע לוועידה זו מעודד מן החוק החדש ברוסיה, 'שהרשות בידי מייסדי בית ספר פרטי לבחור בשפת ההוראה כרצונם'.⁵⁶ חוק זה אפשר להגשים את מטרתו – להקים ברוסיה בתי ספר יהודיים ששפת ההוראה בהם תהיה עברית. בוועידה נשא ז'בוטינסקי נאום,⁵⁷ ובו ניתח את בעיות היסוד של החינוך העברי-לאומי בתפוצות והציע הצעות מעשיות בתחום זה. הנחת היסוד שלו היתה, שעיקרו של החינוך הלאומי הוא הקניית הלשון העברית כלשון חיה. הלשון היא המקשרת, לדעתו, בין היחיד לאומה:

בחינוך הלאומי הלשון היא העיקר – והתוכן הוא הקליפה. אין אני מבטל גם את ערכו של התוכן – של הרוח העברי והמדע העברי; להפך. כל אלה חשובים הם עד מאוד, ובלעדיהם, כמובן, אין החינוך הלאומי אלא חינוך לקוי. אבל הקשר, הקשר הלא יקרע, הקשר העומד בפני כל מסה וכל תמורות הזמנים, הקשר ההכרחי בין היחיד והאומה – היא הלשון. הלשון שבה הורגל היחיד לחשוב ולהרגיש את הרגשותיו [כל ההדגשות במקור].⁵⁸

54. ז'בוטינסקי, לעיל הערה 37, עמ' 85.

55. שכטמן, לעיל הערה 52, עמ' 167.

56. ז'בוטינסקי, לעיל הערה 37, עמ' 86.

57. הנאום הוא פורסם בשם 'שפת ההשכלה' בכתב העת השילוח, ל (טבת-סיוון תרע"ד), בשני חלקים – חלק א: עמ' 405-411; חלק ב: עמ' 501-511. המובאות בטקסט מתוך: ז'בוטינסקי, כתבים נבחרים, א, 'גולה והתבוללות', תל-אביב 1936, עמ' 297-319.

58. שם, עמ' 298-299.

לכן הכרח הוא להקים גם בגולה בית ספר עברי-לאומי שלשון ההוראה בו תהיה עברית, וההסתדרות הציונית חייבת לקבל עליה את המשימה הזאת. ברור שאין להתחיל מיד ברשת של בתי ספר כאלה, כי ידוע גם לי, שאין הדבר הזה ביכולתה של מפלגה אחת – אלא שורה של מוסדות.⁵⁹

על יסוד הנחת היסוד הזאת דן ז'בוטינסקי בשלוש בעיות והציע להן הצעות מעשיות. את הטענה, שכבר יש לנו מוסד חינוכי כזה, המכונה 'חדר מתוקן', דחה ז'בוטינסקי, והסביר שמוסד חינוכי זה אינו מקנה השכלה כללית של ממש, ולכן אינו בית ספר במלוא משמעות המלה.⁶⁰ יש בינינו, אמר ז'בוטינסקי, שהבינו זאת ולכן הציעו להקים בית ספר יהודי, שיקנה את המקצועות העבריים בעברית ואת המקצועות הכלליים בלועזית: 'זהו הטיפוס הנורמאלי של בית ספר עברי-לאומי בעיני רבים במחננו: בית ספר שמלמדים בו את הלימודים העבריים בעברית ואת הלימודים הכלליים בלעז'.⁶¹ עלי לציין, שכך נוהגים עד היום בבתי ספר יומיים בתפוצות, אולם ז'בוטינסקי דחה את ההצעה הזאת וכינה אותה 'שענטז לשוני'.⁶² ואלה הן הצעותיו:

1) ייסוד בתי ספר עבריים לאומיים בתפוצות – 'הטיפוס הנורמאלי של בית ספר עברי-לאומי בגולה – הוא מוסד שמקדישים בו זמן מספיק גם ללימודים עבריים וגם ללימודים כלליים, ושכל הלימודים האלה, העבריים והכלליים כאחד, מן היום הראשון ועד היום האחרון – נלמדים בו אך ורק בעברית'.⁶³ כאמור, עד היום נחשב רעיון זה למהפכני ביותר ולבלתי מעשי; לכן לא אומץ ברוב בתי הספר היהודיים בתפוצות. בהרצאה שנשא ז'בוטינסקי ('שפת ההשכלה') זעק את זעקתו – והדברים ראויים להשמעה גם היום:

הלשון היסודית של בית הספר היא אותה לשון, שבה נלמדים הלימודים הכלליים. היא – ולא אחרת. לא יועיל אם יצעק המורה באוזני תלמידיו מדי יום ביומו, שהלשון העיקרית היא דווקא שפת עבר. לא יאמינו לו התלמידים ולא יוכלו להאמין. העובדה, שהלימודים היותר חשובים נלמדים בלעז, מכזיבה את דברי המורה. ולא יועיל הדבר, אם ביחד עם זה יקפידו גם על לימוד הלשון העברית וספרותה: בית הספר נוטע בנפשות תלמידיו – לא את הלשון שלומדים אותה, אלא את הלשון שלומדים בה – ודווקא את הלימודים הכלליים. כי בעל כורחו יתרגל הילד לחשוב את כל מחשבותיו התרבותיות, לשאול את כל השאלות ולקבל את כל התשובות באותה לשון, שבה הוא לומד את הלימודים הממשיים, האנושיים הכלליים. והיא – ולא אחרת – תישאר שפת נפשו... אך 'שפת בית הספר' אינה אותה

59. שם, עמ' 299.

60. שם, עמ' 300.

61. שם.

62. שם, עמ' 301.

63. שם, עמ' 302.

לשון, שלומדים בה את התנ"ך ואת תולדות ישראל; אלא אותה לשון, שבה לומדים את לוח הכפל, את החשבון, את תיאור הארץ ואת ידיעות הטבע ואת דברי ימי האומות. שבה לומדים הנדסה, פיסיקה וציור. על כן בית הספר, שכל אלה נלמדים בו בלעז – ואפילו אם יקדישו בו זמן ועיון רב ללימוד הלשון העברית ודברי ימינו – בית ספר זה יוצר בנפש תלמידיו קשר בל ייקרע עם התרבות הלועזית – ולא עם התרבות העברית. ואף בלימודיו העבריים לא יגביה בית ספר כזה, אלא ישפיל את כבודה של הלשון העברית; שהרי יטעים בזה לתלמידיו, שאין צורך בלשון זו בשביל השכלה אנושית. בתור מוסד לחינוך לאומי גרוע בית ספר כזה מן החדר הישן היותר מזוהם. מוסד לרוסיפיקציה – זה דינו.⁶⁴

לכן הציג ז'בוטינסקי: 'ההסתדרות הציונית תעשה נא הניסיון הראשון ותיסד שורה של בתי ספר עבריים גמורים לדוגמה ולמופת בישראל. אין כל ספק בדבר, שבתחילה יהיו בתי ספר כאלה מועטים – אחר-כך ירבו.'⁶⁵ ז'בוטינסקי הבין שכדי להגשים הצעה זו יש לתת את הדעת לשני גורמי יסוד: מורים וספרי לימוד. ואכן, הצעותיו הנוספות מתייחסות לשני אלה. (2) מורים: רבים שואלים, 'וכי יש לנו מורים, שהם מוכשרים ללמד בעברית גם את הלימודים הכלליים?'.⁶⁶ ז'בוטינסקי משיב על כך בחיוב, אם כי מודה, שעדיין מספר המורים האלה אינו רב. הוא הסביר, שאין דרישה רבה למורים כאלה, ואם תהיה – הם ימצאו, כמו שהיה ב'חדרים המתוקנים' – בתחילה לא היו לנו בתפוצות מורים מיומנים להוראת עברית על פי שיטת 'עברית בעברית', אולם כאשר אימץ 'החדר המתוקן' את השיטה הזאת, התמנו מורים מתאימים להוראתה. הוא הדין בעניין מורים מיומנים להוראת כל המקצועות בעברית. ז'בוטינסקי הציע לפתוח בינתיים מעט בתי ספר עבריים-לאומיים; כך לא יהיה קשה למצוא מורים מתאימים שילמדו את כל המקצועות בעברית: 'בשביל הצעד הראשון יספיקו גם אלה שישנם היום – כוחות מצוינים, רעננים, נלהבים; אלא שהם מפוזרים ומפורדים פזור גמור ופרוד שלם'. לכן תפקידנו 'לאגד אותם, לתת להם הסתדרות, מטרה, אמצעים. אנו חייבים לברוא את "מרכז המורים" ברוסייה'. ואז, כאשר תהיה דרישה למורים נוספים מסוג זה – לא יקשה למצוא אותם או להכשירם: 'דרישה יוצרת הצעה, כשירבו בתי ספר עבריים – ורבו גם מורים עבריים'.⁶⁷

(3) ספרים – בית ספר זקוק לספרים (מכאן שמו: 'בית ספר'): ספרי לימוד, ספרי עזר וספרי קריאה לכל שלב בלימוד. באותה תקופה כבר נעשו ניסיונות מספר לחבר ספרי לימוד להוראת עברית כלשון חיה, על פי שיטת 'עברית בעברית'. ספרי לימוד אחדים, שחיברו מורי ארץ-ישראל, נתקבלו ברצון גם ב'חדרים המתוקנים' בתפוצות. בייחוד יש

64. שם, עמ' 301-302.

65. שם, עמ' 303-304.

66. שם, עמ' 304.

67. שם.

להזכיר את ספרו של דוד ילין⁶⁸ ואת ספרו של יצחק אפשטיין⁶⁹. לאחר מכן חיברו מורי התפוצות גם ספרי לימוד כאלה, כדי להתאימם לתלמידי כל ארץ. אולם מספר ספרי הלימוד האלה היה מועט ביותר, כמו שציין ז'בוטינסקי בהרצאתו: 'העדר ספרי סיוע כאלה מורגש אצלנו באופן מדאיב'. אלא שלדעתו ספרי הקריאה לתלמידים בכל כיתות בית הספר חשובים מספרי הלימוד: 'הספר הוא אבן פינה במוסד חינוכי - לא כל כך ספר הלימוד, אלא בעיקר ספר קריאה לילדים'.⁷⁰ ראוי לציין, שעד היום אין לנו ספרי קריאה מדורגים ללומדי עברית כלשון נוספת - הן לילדים ולנערים והן למבוגרים, ולכן לדיון בנושא זה אין ערך היסטורי בלבד, אלא גם ערך מעשי.

כיצד יש לפתור בעיה זו? לדעת ז'בוטינסקי, על ידי תרגום העידית של ספרות הילדים הלועזית:

אין לנו ספרות ילדים עברית ואני בטוח, שגם לעתיד לא תהיה לנו ספרות ילדים, אם נמתין להופעת ספרות מקורית. עוד לא קם מספר אמתי גם בספרותנו אשר 'לגדולים', ומאין ניקח אותו בשביל ילדינו? - בני דורי שלי חונכו על הלשון הרוסית, ובילדותי כמעט שלא היתה עוד לרוסים ספרות ילדים מקורית. קראנו את מיין ריד, את ז'ול וורן, את פנימור קופר, את גוסטאב אמאר, את בוסניאר, את ז'אקוליין, את ווריסהופר. קיצורים מוולטר סקוט או מדיקנס ועוד כאלה. ואם תשאלו את כל אחד מבני דורנו זה, מי היו הסופרים ש'רוסו' אותו, שהשרישו את הלשון הרוסית בעמקי-עמקיה של כל מהותו הרוחנית? תקבלו תשובה - שלא פושקין ולא טורגנייב היו הרוסיפיקטורים שלו, אלא ז'ול וורן הצרפתי ומיין ריד האנגלי; כי ספריהם היו ספרים מעניינים והוא קרא אותם ברוסית. ובכן היתה הלשון הרוסית גם לשון חלומותיו. משל זה ילמדנו מה פירושו של המושג 'ספרות ילדים עברית'. אין צורך בדבר, שתהא ספרות זו 'לאומית' בתוכנה וברוחה. להפך: רוב הילדים מתעניינים בהרחוק והנפלא יותר משהם מוצאים עניין בקרוב ובנודע. ספר מעניין כלשון עברית - זהו ה'טיפוס' הרצוי בשביל ביבליותיקה של ילדינו.⁷¹

ראוי לציין, שמסקנה זו מנחה גם היום את החינוך לקריאה עצמית של תלמידינו בתפוצות וגם בארץ.

ז'בוטינסקי הציע אפוא לתרגם מספרות הילדים הלועזית הטובה את המתאים לילדי בית הספר היסודי: 'לתרגם, לתרגם ולתרגם - החל מ'מעשיותיו' של וילהלם האוף [1802-

68. ד' ילין, לפי הטף: ספר להורות את ילדי ישראל לדבר עברית מבלי עזרת תרגומים, ספר המורה, ורשה 1900. פרטים על ספר זה ועל השימוש בו להוראת עברית כלשון חיה - בארץ-ישראל וגם בתפוצות - ראו: הרמתי, לעיל הערה 29, פרק ב.

69. 'אפשטיין, עברית בעברית: ראשית למוד שפת עבר על פי השטה הטבעית: ספר נועד למורים ולאבות המלמדים עברית ילדים מן ארבע שנים ומעלה, ורשה 1901. ראו: הרמתי, שם, פרק ג.

70. ז'בוטינסקי, כתבים נבחרים, א, עמ' 304.

71. שם, עמ' 304-305.

1827, מחבר אגדות גרמני] וכלה ברומניו של שפילהאגן [1829-1911, מגדולי הסופרים בדורו; השפיע רבות על הנוער היהודי ברוסיה], שגם הם משמשים עתה לקריאת בני הנעורים.⁷² עוד בימיו של ז'בוטינסקי פורסמו תרגומים אחדים מספרות הילדים הלועזית, אלא שאין הקומץ משביע את הארי.

לא קשה להבין, מדוע לא התלהבו סופרים עבריים וגם מורים עבריים רבים מהצעה זו של ז'בוטינסקי. לכן חשוב לציין בהקשר זה שבשנת 1917, כלומר ארבע שנים לאחר הרצאתו של ז'בוטינסקי, הרצה ביאליק לפני מורים עבריים באודסה ואמר דברים דומים: 'האגדות הקלאסיות ודאי יותר יפות במקורן. אבל מצד הרושם יותר רצוי, שיקרא הילד אפילו אגדות כלליות בעברית, כדי שהקריאה הראשונה תהיה דווקא בעברית... כל תענוג רוחני, שאפשר להוציא מתוך החינוך, צריך שיינתן ראשונה בצורה עברית ובלשון העברית'.⁷³ בהרצאתו אמר ז'בוטינסקי, שהסתדרות הציונית חייבת להיכנס בעובי הקורה של סוגיה זו: 'הסתדרותנו צריכה לסלול את הנתיב, ליצור גם בנידון זה את הדוגמה ואת המופת – ואז תבוא האיניציאטיבה הפרטית לסיים מה שנתחיל אננו'.⁷⁴ ז'בוטינסקי סיים את נאומו בחזרה על ססמתו 'כולה שלי' גם בעניין החינוך העברי-לאומי בתפוצות; ססמה שפירושה הוראת כל המקצועות – העבריים וגם הכלליים – בעברית. למרות כל הקשיים אין להירתע ממשמה חשובה זו, כדי שהגלות לא תגזול את ילדינו.

הוויכוח בעניין הרצאת ז'בוטינסקי

נאווו של ז'בוטינסקי הרשים מאוד את צירי הוועידה. סופר העולם תיאר אותו במילים אלה: 'יפה ומלאת תוכן היתה הרצאתו של ז'בוטינסקי, בעיקר משום שעד עתה לא העז אדם להשיב על שאלת תחיתתה של התרבות בגולה תשובה בולטת וקיצונית כזאת'.⁷⁵ אולם למרות זאת נכשל ז'בוטינסקי במשימתו: צירי הוועידה ראו בשלוש הצעותיו הזיות. ד"ר פאסמאניק (1869-1930) – סופר העיתון היהודי-רוסי ראזסוויט ומראשי המדברים בין מנהיגי הציונים ברוסיה – כתב על נאומו של ז'בוטינסקי: 'הפופולאריות של ז'בוטינסקי עצמו היא עצומה: לנאומו היפים, שהוא נואם מתוך גנדרנות בעברית; מקשיבים ברצון ומוחאים כף הרבה. אבל הצעותיו ה"מעשיות" נפגשות בספקנות מכל חוגי הוועידה'.⁷⁶ יחס זה הדהים את ז'בוטינסקי ופגע בו קשות, והוא נשא את עלבונו הצורב שנים רבות. על כך יעידו דברים שכתב על ועידה זו בסיפור חייו, שנים רבות לאחר המעשה: 'קשה

72. שם, עמ' 305.

73. ח"ג ביאליק, ביאליק שבעל-פה, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' כו.

74. ז'בוטינסקי, לעיל הערה 56, עמ' 305.

75. העולם, שנה ז, גיליון 36, כ"ג באלול תרע"ג, עמ' 12.

76. ש' שווארץ, זאב ז'בוטינסקי – לוחם האומה, ירושלים תש"ג (מהדורה שנייה), עמ' 293.

להאמין, אי־אפשר להסביר, אבל רוגז ולעג פגשוני בוועידה הציונית.⁷⁷ את התגובות השליליות להצעותיו תלה ז'בוטינסקי באטימות לב ומוח של מאזיניו; משום שהאינטואיציה שלו וגם הגיונו הכתיבו לו את ההצעות האלה כבנות־מימוש וגם – ואולי בעיקר – בשל תגובת מאזיניו לעובדות, ששטח בפניהם כדי לבסס את טיעונו. מאזיניו התעלמו מן העובדות, אף על פי שהן התפרסמו בעיתונות של התקופה; 'לא רק על עצם הצעתי רגשו – לעובדות שסיפרתי להם לא האמינו. את עניין החוק החדש [הכוונה לחוק שאִפשר למייסד בית ספר פרטי לבחור את לשון ההוראה כרצונו, כנזכר לעיל וגם להלן] – עניין שנתפרסם בכל העיתונים מטעם הסוכנות הרשמית – גם אותו חשבו לבדיה'.

לשלוש קבוצות חילק העיתון ראזסוויט (מיום 23 באוגוסט 1913) את המתנגדים להצעות ז'בוטינסקי:⁷⁸

(1) עבריים: הסכימו עקרונות עם ז'בוטינסקי, אך בד בבד סברו, שהצעותיו הן בבחינת אוטופיה. כזאת, למשל, היתה דעתו של הסופר יעקב רבינוביץ, שליח ארץ־ישראל לוועידה. הוא הביע ספקות באפשרות הגשמת ההצעות האלה – לא בשל הפרעה מן החוץ, אלא בשל חוסר אמון של הציונים: 'אשר לא יעמוד להם לבם לשלוח את בניהם לבית ספר לאומי גמור בגולה'.⁷⁹ גם יוסף קלוזנר – לימים הפרופסור הראשון להיסטוריה של הספרות העברית החדשה באוניברסיטה העברית – התנגד להצעות ז'בוטינסקי, משום שחשש מן התוצאות השליליות של כישלון הביצוע שלהן:

לא מתוך אי־רצון, שתתקיים הפרוגרמה של ז'בוטינסקי, אני מדבר את הדברים האלה; אלא מתוך הכרה מעציבה, שמדכדכת את כל נפשי, כי תנאי הגלות אינם נותנים בשום אופן גשם פרוגרמה זו. ולפיכך אני מתנגד לה. אף על פי שרוצה הייתי בכל לבי בהתגשמותה, מתיירא אני, שאם נתחיל לגשמה – ולא נצליח; תוסף עוד התיאשות אחת על כל מיני היאוש, שהביאו לנו ניסיונות ציוניים לאומיים אחרים בגלות. והתיאשות כזאת לא תקרב אותנו לציון, אלא תחליש את אמונתנו בכוחות עצמנו, שאף עתה אינה חזקה כל כך, יותר ויותר.⁸⁰

(2) חסידי היידיש: צירים ציונים, שתמכו בידיש בשל נימוקים דמוקרטיים, גם הם התנגדו להצעות ז'בוטינסקי. נציגי קבוצה זו היו נ' סירקין וי' גרינבוים. את התנגדותם להצעות ז'בוטינסקי הסביר סופר הצפירה כך:

באי כוח היידיש (ולא מטעמים של היידישיסטים אלא מטעם הדמוקרטים) היו גרינבוים וסירקין. הם הוכיחו בנאומיהם, כי אי־אפשר הדבר לתת לילדינו בגולה חינוך עברי

77. ז'בוטינסקי, לעיל הערה 37, עמ' 86.

78. שכטמן, לעיל הערה 36, עמ' 168.

79. א' לוינסון, התנועה העברית בגולה, ורשה תרצ"ה, עמ' 34.

80. י' קלוזנר, 'הקונגרס הציוני האחד־עשר והוועידה העברית השלישית', השילוח, כט (תמוז תרע"ג-כסלו תרע"ד), עמ' 369.

שלם, מפני שבוהו אנו מעמידים חיץ בינם ובין ההמון העברי. הבן, המדבר פולנית או רוסית או עברית, הוא זר ברחוב היהודים, מפני שאינו מבין את שפת ההמון. זה יהיה טיפוס חדש של תלמידי חכמים, שנעמידם כנגד עמי הארצות – ועל ידי זה נרחיק מאתנו את ההמון.⁸¹

3) שוללי פעילות יוצרת בגולה: ביניהם היה גם קלוזנר. הוא טען, שלא ייתכן חינוך עברי-לאומי בגולה; כי אם ייתכן – למה לנו לעלות לציון?⁸² ואכן, סופר הצפירה סיכם את טיעוני הקבוצה הזאת במילים האלה: 'שהרי הם אומרים: אם גם פה יהא טוב, למה לנו ציון?'.⁸³

למרות כעסו של ז'בוטינסקי ואכזבתו מתגובות מאזיניו – השיב על השגותיהם. את דבר תשובתו הפנה לארבע הקבוצות, לפי סוגי ההשגות: (א) בשם המציאות הקשה בגולה; (ב) מתוך השקפות פדגוגיות; (ג) בשם צורכי החיים בגולה; (ד) בשם האידיאל הציוני. להלן אביא את עיקרי תשובותיו לכל אחת מארבע קבוצות המשיגים עליו:

א) ז'בוטינסקי הודה, כי ייתכן ש'לא ירשנו לייסד בתי ספר כאלה',⁸⁴ ואף על פי כן אמר, כי אסור שהדבר ירתיע אותנו לעשות כן; ואכן, כך אנו כבר נוהגים בחינוך היהודי ברוסיה: 'כלום "מרשים" לנו להקדיש את "שתי חמישיות" של שעות הלימוד או אפילו את מחציתן ללימודים עבריים? ואף על פי כן דורשים אנו את התיקון הזה ומתנגדי, בכבודם ובעצמם, באים אל "מפיצי השכלה" בדרישות כאלו [כאמור לעיל], כלום "מרשים" לנו ללמד את תולדות עמנו בעברית? ואף על פי כן דורשים אנו את התיקון הזה, ומתנגדי בראשנו. יתר על כן: הלא ידוע לכולכם, שלא רק דורשים, אלא גם מוציאים לפועל דרישות אלו, ויש שהניסיון מצליח והמוסד מתפתח בשלום ושלווה'. מסקנתו היא, שאין להירתע מן 'המצב הציוני', שאינו 'מרשה' לנו: 'יש לפעמים, שהמצב הציוני הוא כל כך קשה – עד שהבריות פוסקות מלהביא אתו בחשבון'.⁸⁵

לחיזוק עמדתו הזכיר ז'בוטינסקי סעיף אחד מאישור הצעת החוק מיום 22 במאי 1913. סעיף ז בחוק זה: 'נותן בידי מייסדו של בית ספר פרטי את הרשות לבחור בתור לשון ההוראה – לשון אי זו שהיא ולכל הלימודים – מלבד להשיעורים של הלשון הרוסית ותיאור הארץ של רוסיה וההיסטוריה הרוסית, שלשון ההוראה שלהם היא לשון המדינה. לכל שאר הלימודים הכללים, כמו חשבון והנדסה, תיאור הארץ הכללי, היסטוריה כללית, טבע

81. הצפירה, 192 (ג' באלול תרע"ג), עמ' 2. באותו מעמד איים סירקין: 'שאם תוסיף הציונות ללכת בדרך זו, אשר בחר לה, תיהפך ל"מניין" קטן של חובבי שפת עברי' (הצפירה, 189 [ל' באב תרע"ג], במדור 'טלגרמות').

82. מ"ק, 'הויכוחים על הקולטורה בועידה של ציוני רוסיה', העולם, שנה ז, גיליון 36 (כ"ג באלול תרע"ג), עמ' 12.

83. 'בילינסקי, 'על דבר הועידה לתרבות עברית בוינה', הצפירה, 234 (ל' בתשרי תרע"ד), עמ' 5. השוו לדיווח בהערה 81.

84. ז'בוטינסקי, לעיל הערה 56, עמ' 306.

85. שם.

וכולי, הרשות ניתנה למייסד לבחור לו לשון הוראה כחפצו – לבחור לא רק בלשון המדוברת של התלמידים, אלא בלשון הטובה בעיניו.⁸⁶ משמע: 'המצב החיצוני' הקשה השתנה שינוי חיובי, וראוי לנו לנצל מצב זה להגשמת מטרותינו בתחום החינוך העברי-לאומי: 'יש בסיס כל שהוא לדרישותינו גם מצד "המצב החיצוני", או לכל הפחות – שיש קרקע למלחמתנו'.⁸⁷ ואפילו לא ירשו לנו בטענה הידועה, שהחוק הזה אינו חל על היהודים ('חוץ מן היהודים' – שם), עדיין הכרח הוא לדון בנושא זה, לבסח את מטרותינו ולהיאבק על הגשמתן: 'ואין מלחמה כזאת נעשית רק על ידי תעמולה, אלא קודם כל – על ידי מעשים. להילחם בעד הטיפוס הרצוי של בית ספר, זאת אומרת: לברוא את המוסד הזה בחיים'.⁸⁸ אפילו תסגור הרשות את המוסדות האלה, חשוב שניצור תקדים, כמו שעשו הפולנים. ב-1905 ייסדו הפולנים בתי ספר לאומיים, אולם 'לאחר שנה נהרסו כולם ביד חזקה'.⁸⁹ ואף על פי כן סבר ז'בוטינסקי, שהפולנים השיגו לא מעט בכך, כי 'יש לה ספר פרוטוקולים להיסטוריה, ועל ספר זה יישאר כתוב לזיכרון, שהעם הפולני הוכיח, על ידי עובדות ומעשים, את רצונו להשכלה לאומית'. כך גם עלינו לנהוג: 'אני הייתי מאושר, אילו יכולנו גם אנו להתפאר בשעת הכושר, שהיו לנו בתי ספר לאומיים – ולו גם הרבוי'.⁹⁰

את הטענה, שהצעתו היא בבחינת הִלְכָּתָא לְמִשְׁיחָא, דחה ז'בוטינסקי והוכיח: 'בשנה שעברה דנו בה"דומה" בדבר לשון ההוראה בבית הספר למתחילים'.⁹¹ ציר יהודי (מיליוקוב) דרש, שירושם ליהודים ללמד בידיש. אילו היה שם ציר ציוני – עלינו לקוות שבהקדם יהיה כך – מה היה אומר? הרי אנו לא החלטנו עדיין בדבר'. מסקנת ז'בוטינסקי אפוא: 'שאלה זו, גם מצדה המדיני, אינה מהלכות המשיח, אלא שאלת יומנו זה, וחייבים אנו למצוא לה פתרון ברור ומחלט'.⁹²

ב) המתנגדים מנימוקים פדגוגיים טענו, שאי-אפשר ללמד מקצועות השכלה שונים בעברית, משום שלשון זאת אינה ידועה לילד היהודי. על כך השיב: 'מתחילים קודם כל ללמדו לשון זו. ואחר כך, כשיוכן הילד וירכוש לו ידיעה מספקת בשביל הבנת דבריו של המורה, מתחילים ללמדו חשבון ושאר החכמות',⁹³ כיצד יש להכין את הילד? 'על ידי גן ילדים או, לכל הפחות, על ידי מחלקה מכינה, שתדאג אך ורק ללימוד הלשון'.⁹⁴ הפתרון הזה בר-מימוש לדעת ז'בוטינסקי, כמו שמוכיחות עובדות: 'בשאלות כאלו מיותר הוא להתווכח על ידי סברות. יש עובדות מוכיחות בעולם, עובדות הידועות לכולנו',⁹⁵ והוא

86. שם.

87. שם, עמ' 307.

88. שם.

89. שם.

90. שם.

91. שם.

92. שם, עמ' 308.

93. שם.

94. שם, עמ' 309.

95. שם.

הדגים: ילדי איטליה, בייחוד בכפרים, מדברים דיאלקט שונה מן הלשון הרשמית, 'ואף על פי כן אין לך בבית ספר עממי באיטליה לשון הוראה אחרת מן הלשון האיטלקית'; הוא הדין לגבי ילדי שוויץ – בכפרים וגם בערים מדברים לשון משלהם, אולם 'בבית הספר העממי, מן השנה השנייה והלאה, הלשון המושלת בכל הלימודים היא האשכנזית הטהורה'.⁹⁶ דוגמאות כאלה מצויות לדעתו גם אצלנו. בבתי הספר של כ"ח לשון ההוראה היא צרפתית, 'בעוד ששפת הילדים במקומות אלה היא ערבית, ספרדית (אספניולית) או פרסית'.⁹⁷ כן ציין ז'בוטינסקי, שכך היה המצב גם בראשית החינוך העברי-לאומי בארץ-ישראל בשלהי המאה התשע עשרה. המורים התחילו ללמד עברית – וללמד מקצועות בעברית – אף שהילדים לא הבינו לשון זו ולא דיברו בה בבתיהם: 'ואף על פי כן קבע לו המורה סממה זו לעיקר: 'רק עברית – ומן היום הראשון! ותוצאותיה של סממה זו הלא הן ידועות לכולנו'.⁹⁸ את הטיעון שבארץ-ישראל 'התנאים הם אחרים לגמרי'⁹⁹ דחה ז'בוטינסקי – ונימק זאת כך:

אין זה נכון. מצד התנאים האובייקטיביים אין שום הבדל בין ארץ-ישראל ובין ארצות הגולה – ואולי עוד יותר משהיא בגלות שבזמננו. ומה שנוגע ל'אווירא דמחכים' של ארץ-ישראל, גם זו אינה אלא בדיה בשביל תינוקות. בימי קדם לא הפריע האוויר הנפלא הזה את יהודי ארץ-ישראל מלהחליף את לשונם העברית בארמית ובמקצת – גם ביוונית; ובימינו אין אוויר זה מפריע את אנשי הישוב הישן מלשמור בקנאות את ה'ז'רגון שלהם ואת הערבית והספרדית שלהם ומלהתנגד בכל תוקף לדיבור העברי החי. לא אווירה של ארץ-ישראל גרם לתחיית לשוננו, אלא רצונו של המורה הלאומי, אך ורק רצונו של המורה הלאומי... וכשם שעלה בידינו ליצור בית ספר עברי בסביבה ערבית, כך יעלה בידינו ליצרו בסביבה רוסיית או פולנית.¹⁰⁰

את מתנגדיו מנימוקים פדגוגיים האשים ז'בוטינסקי באי-עקיבות מדהימה, משום שהתנגדו להוראת המקצועות הכלליים בעברית בלבד – ולא להוראת מקצועות הידועות בעברית. לדעתו, אם "אי-אפשר" ללמד את הילדים בלשון, שלא הביאו עמם מבית אבותיהם, אז אין ללמד בה גם את הלימודים העבריים. ואם "אפשר" שיבינו תולדות ישראל בעברית, מדוע לא יבינו חשבון בעברית?¹⁰¹ ז'בוטינסקי הוסיף ואמר, שקל ללמד בעברית מקצועות כלליים, בייחוד חשבון או טבע, יותר ממקצועות יהודיים; ללימוד המקצועות הכלליים המורה צריך לדבר במילים פשוטות, רובן מוחשיות, כגון: עלה, עץ, פרי, כלב, חתול ומים; ואילו ללימוד היסטוריה יהודית חייב המורה לדבר במילים מופשטות (בלשוננו); 'מושגים מורכבים', כגון: עם, אלוהים, מלך וברית. הוא סיים את דבריו בניסוח סרקסטי,

96. שם.

97. שם.

98. שם, עמ' 310.

99. שם.

100. שם.

101. שם, עמ' 311.

שהיה מבחינתו מכת מוות למתנגדים האלה: 'כנראה, שכחו ברגע זה את "החוק הפדגוגי", האומר, שהילדים "לא יבינו": את הקשה יבינו, ורק את הקל לא יבינו'.¹⁰² למתנגדיו מן הקבוצה הזאת הזכיר ז'בוטינסקי, שבבית ספר לאומי יש ללמד את הלשון הלאומית, ובבחירה זו מכריע 'החוש הלאומי' – ולא 'חכמת הפדגוגיה'.¹⁰³ ואם הכרעה זו תעורר בעיות לימודיות, יש למצוא להן פתרונים מתאימים – אך בשום אופן לא לוותר על המטרה: ללמד בעברית את כל המקצועות. לדעתו, תחיית העברית בארץ-ישראל מחייבת גם את יהודי הגלות משום שארץ-ישראל כבר נעשתה 'מרכז רוחני'¹⁰⁴ של כל יהודי הגולה, ולא של הציונים בלבד. אחדות העם מחייבת, שהעברית תהיה שפת כולם, ובכלל זה גם שפת יהודי הגלות.

את דבריו סיכם ז'בוטינסקי כך: 'אני דורש אחדות ושלמות משולשת: אחדות שלמה בגבולו של בית ספר אחד, שאין בו כלי דעת אחר מלבד הלשון העברית; אחדות שלמה בין כל מוסדותינו להשכלת העם: הנמוכים, הבינוניים והגבוהים; ואחדות שלמה בין יצירתנו התרבותית, שבגולה ובמולדת. אחדות שמתחלת בגן הילדים שבקובנה ומסתיימת באוניברסיטה שבירושלים'.¹⁰⁵

ג) מתנגדיו בשל צורכי החיים בגלות טענו נגדו: 'בגלות יושבים אנו בתוך סביבה זרה, ואם לא נדע את לשון המדינה – ייכרת לחמנו מפינו'.¹⁰⁶ תשובתו היתה פשוטה וישירה: 'את זאת לא שכחתי. בפירוש אמרתי ושניתי ואמרתי בהרצאתי זו, במאמרי, בשיעורי הפומביים – כי צריכים אנו ללמד בבתי ספרנו גם את לשון המדינה: "ללמד" – זאת אומרת, בתור אחד מן הלימודים ... אבל זה הכל. ואיני רואה כל צורך חיוני בדבר ללמד חשבון בלועזית או בוטיקה בלועזית'.¹⁰⁷ מיעוטים לאומיים אחדים, הגרים מתוך לארצותיהם, שימשו לו דוגמה לחיזוק עמדתו. כל מיעוט כזה עומד על זכותו להקים בארצות מגוריו בתי ספר לאומיים, שבהם שלטת הלשון הלאומית ולא לשון ארץ מגוריהם – והרי גם הם נזקקים ללשון זו בחיי היום-יום שלהם – למה אפוא ייגרע חלקנו?

אחד המבקרים מקבוצה זו טען: 'אינך שם לב לזה, שסוחר יהודי ברוסיה, שלמד חשבון בעברית, לא יוכל לעמוד בהתחרות עם הסוחר הנוצרי, שלמד חשבון ברוסית'.¹⁰⁸ גם את הטיעון הזה דחה ז'בוטינסקי. לדעתו על הסוחר לדעת להשתמש בלשון המקום, אך אין הדבר מחייבו, 'שגם יחשוב מחשבות בלשון השוק'.¹⁰⁹ גם את עמדתו הזאת חיזק בדוגמאות מן

102. שם.

103. שם.

104. בהרצאה זו ייחס ז'בוטינסקי את המושג 'מרכז רוחני' לאחד העם, אך הסתייג מן הפירוש של אחד העם, כלומר ז'בוטינסקי לא הסכים, שזו המטרה הסופית של הציונות – אלא שלב ראשון בלבד: 'כי מה שבשבילו [כלומר אחד העם] הוא סיום, בשבילנו הוא התחלה'. ראו: שם, עמ' 313.

105. שם.

106. שם.

107. שם, עמ' 313-314.

108. שם, עמ' 314.

109. שם.

המסחר ברוסיה, שעוסקים בו בני מיעוטים אחדים: 'כל אלה מגמגמים ברוסית מקולקלת, אלא שסחרתם ואומנתם היא משובחת; ועל כן יש להם חוג גדול של קונים'.¹¹⁰

ד) למתנגדים בשם האידאל הציוני היו שני טיעונים עקרוניים ושניים מעשיים – לגבי דרך הביצוע. גם על הטיעונים האלה השיב ז'בוטינסקי. אשר לבעיות העקרוניות אמר: יש אומרים 'שאינן הצעותי מתאימות לעיקרה ולרוחה של השקפתנו הציונית';¹¹¹ משום שכל עבודתנו בגולה היא בבחינת 'תנאי' – ואינה 'עצם' כשהוא לעצמו'. ז'בוטינסקי דחה גם טיעון זה:

בעיני כל עבודת ההווה – כל הפרוגרמה של הלסינגפורס – אינה אלא 'תנאי' להגשמת האידאל הציוני. אולם בתור 'עצם' כשהוא לעצמו' – אין לה מקום בתנועתנו. ואילו נוכחתי, שאין קשר הכרחי המוליך מעבודת ההווה – ציונה, הייתי נוסף על המחנה של 'משוללי הגלות' והייתי דואג אך ורק לשקלים ולהקרן הקיימת. אולם, אין איש יודע לפתור חידה זו: היכן הוא הקו המבדיל בין 'עצם' ל'תנאי'? למשל: העיתונות הציונית מהי – עצם או תנאי? מצד אחד, אין ספק שהיא 'תנאי', תנאי חשוב לפיתוח הציונות; ומן הצד השני, כל עיתון ועיתון הוא גם כן 'עצם' כשהוא לעצמו' – דבר מורכב עם לשכתו, מערכתו, בית הדפוס שלו וספר החשבונות שלו.¹¹²

הוא הדין בעניין בנק או מושבה: 'כל "תנאי" הוא "עצם" כשהוא לעצמו, וכל "עצם" הוא "תנאי" לעצם שני. ההבדל אינו במהותם של המוסדות, שאנו יוצרים, אלא ביחס הפנימי, שבו נתייחס אליהם',¹¹³ כלומר אל לנו לסלק את ידינו מכל עבודה היוצרת עצמים, אלא עלינו לבחור בעצמים 'שיש להם ערך של "תנאי" להגשמת האידאל הציוני. ואם יש בעולם דברים כאלה – הלא הראשון מכולם הוא בית הספר הלאומי'.¹¹⁴

לשאלה, אם תיתכן תחייה תרבותית גם בגולה, למה ללכת לארץ-ישראל? השיב ז'בוטינסקי תשובה כפולה: ראשית – אין אנו מסתפקים בתחייה תרבותית, אלא אנו רואים בה שלב ראשון בלבד לתחייה לאומית מלאה – ציבורית ומדינית, כלכלית ורוחנית: 'תחייתנו הקולטורית יקרה לנו רק בתור מבוא. אלמלא כך, אין בה שום צורך ואין לה שום ערך'. שנית – בגולה לא תיתכן תחייה תרבותית שלמה כלל: 'ידוע גם לי, שאת מלוא פירותיו לא ייתן "תנאי" זה, כי אם בא", ושאינו אנו יכולים לקצור כאן, בנכר, אלא חלק קטן ממה, שנזרע'.¹¹⁵ וכל כך למה? 'זהו חוק הברזל של גלות, קללת הנכר, שאין לה מרפא'.¹¹⁶ הוא הדין בעניין שאלת החינוך העברי-לאומי בגולה: 'אין ספק, אף אם יהיה לנו בית ספר שכולו

110. שם, עמ' 315.

111. שם, עמ' 318.

112. שם, עמ' 317.

113. שם.

114. שם.

115. שם.

116. שם, עמ' 318.

עברי, יצאו גם ממנו צעירים, שאינם עבריים אלא למחצה; את המחצה השנייה של נפשם תגזול הגלות. אך אם לא יהיה לנו בית ספר ש כ ו ל ו עברי – גם את המחצית הראשונה לא תניח לנו הגלות.¹¹⁷

אשר לדרך הביצוע של הצעותיו הועלו חששות אלה: 'אומרים, שאין הסתדרותנו יכולה לעסוק בדרך ישרה בענייני חינוך בגולה; ועל כן יכולים אנו רק לדרוש מן החברות האחרות – כגון "מפיצי ההשכלה" – שתעשינה הן את הניסיון הזה'.¹¹⁸ ז'בוטינסקי התנגד לכך נמרצות: 'החברות האלו מתקיימות זה מכבר, יש להן מסורת קבועה, ואי אפשר להטיל עליהן את החובה לשמש "שדה ניסיונות" בשבילנו. אין עושים "שדה ניסיונות" במקום, שבו נטע שכננו זה את פרדסו... אין לנו שום רשות מוסרית לבוא אל אחרים בדרישות כאלה. מי שמציע חידוש – יקום ויחדש'.¹¹⁹

היו שהסכימו, כי יש צורך בניסיון כזה, אלא שלדעתם יש להטילו על יחיד – ולא על ההסתדרות הציונית, משום שהיא איננה יכולה לבזבז את כוחה בניסיונות'. לפי התפיסה הזאת: 'נחכה עד שיימצאו יחידים, שיבראו על חשבונם הפרטי את בית הספר העברי... ואם יצליחו – אז תבוא ההסתדרות ותמשיך את מעשם'.¹²⁰ נגד התפיסה הזאת אמר ז'בוטינסקי: נהפוך הוא – אסור לנו למסור ניסיון כזה ליחיד, משום שהוא עלול להירתע מן הקשיים הרבים ולחבל בכל העניין: 'ואחרי המשבר הראשון, יצא ויכריז ברבים, כי "לא הצליח הניסיון" – והבריות ישמעו ויאמינו'. לכן הכרח הוא, שניסיון חשוב כל כך ייעשה על ידי הסתדרותנו דווקא: 'כי יש לה "כתפיים רחבות" ולא יפול רוחה בפני המכשולים, שהם הכרחיים בראשית הדרך'.¹²¹

ההחלטות

תשובתו של ז'בוטינסקי הרשימה רבים – אפילו יותר מהרצאתו. את התרשמותו הביע סופר הצפירה כך: 'היותר מעניין מכל הוויכוחים היתה תשובתו של ז'בוטינסקי עצמו. הוא דיבר כשתי שעות ויותר, בעברית. ובכל עת דברו הקסים את הקהל, עד כי דממה שררה באולם. הוא חזר על דבריו בהרצאתו ונתן תמונה מעציבה מכל שיטת החינוך שלנו בגולה. הרצאתו ראויה לקבוע לה ברכה בפני עצמה'.¹²²

למרות ההתרשמות העזה מתשובתו של ז'בוטינסקי לא נתקבלו הצעותיו, ובניגוד לדעתו הועברו לוועדה לעיון ולניסוח. את הסיבה להחלטה הזאת הסביר סופר הצפירה כך: 'באולם

117. שם.

118. שם, עמ' 315-316.

119. שם, עמ' 316.

120. שם.

121. שם.

122. ראו: הצפירה, לעיל הערה 81.

קמה מהומה גדולה. ז'בוטינסקי דרש, שלא יקבלו את ההצעה על דבר מסירת השאלות לקומיסיה, מאי-חפצו לקבור את הצעתו. אבל מתוך הקהל הגישו הוספות ותיקונים רבים כאלה, עד כי אי-אפשר היה הדבר באופן אחר והשאלות נמסרו לקומיסיה.¹²³ נראה לי, שקשה היה לחברי הוועדה לקבל את הצעות ז'בוטינסקי, כשם שהיה להם קשה לדחות אותן, כל עוד ז'בוטינסקי יושב בתוכם. פתרונם של חברי הוועדה היה לקבל את ההצעות כשאין מוצהרת, אך לא כהנחיה לפעילות מיידית. הסביר זאת קלוזנר, חבר הוועדה: 'מאחר שלא מתנגד גמור הייתי להצעותיו של ז'בוטינסקי, אלא שאיני מאמין באפשרות לגשמן; הסכמתם בקומיסיה לקבל את רוב ההצעות האמורות למעלה, לא בתור דרישה מוחלטת, אלא בתור שאיפה. כלומר: בתור הוראה ברורה אל מה אנו שואפים על פי הפרינציפים שלנו'.¹²⁴

ואכן, ברוח זו נתקבלו ההחלטות. הרי לדוגמה החלטה ראשונה: 'ההסתדרות הציונית שואפת לזה, שהלשון העברית תיעשה לשון ההוראה בבית הספר היהודי – הן ללימודים הכלליים הן ללימודים העבריים'.¹²⁵ הוא הדין לגבי ההחלטות בסעיפים האחרים: 'לדאוג לייסד הסתדרות למורים... לדאוג להוציא ספרי קריאה לבני הנעורים, להשתדל בהפצת הדיבור העברי'.¹²⁶

ז'בוטינסקי העריך את ההחלטות האלה כדחיית הצעותיו: 'לא יכלו, כמובן, לדחות הצעה כזאת באספה ציונית. קיבלוה בצחוק ובקריאות: "הילכתא למיחאו!" – ואני יצאתי מאותה הישיבה כבן חורג, היוצא משערי הבית, שתמיד קרא לו "בית" – והנה אמרו לי פתאום "נכרי"'.¹²⁷

מחזון להגשמה

אפשר להבין את אכזבתו הקשה של ז'בוטינסקי מאותה ועידה, אולם לאחר שנים לא רבות התברר, שהצעותיו לא היו בבחינת 'קול קורא במדבר'. אמנם לא היו להן תוצאות מעשיות מיידיות, אבל הן לא נפלו על אוזניים ערלות – כעבור שנים לא רבות הוקמה הסתדרות 'תרבות', והיא אימצה את הצעותיו.

כעשרה חודשים לאחר הוועידה הזאת פרצה מלחמת העולם הראשונה. מאות אלפי פליטים יהודים – מפולין ומליטא – הועברו למוסקבה, לסרטוב, לחרקוב, ליקטריןוסלב ולערים אחרות. כך נוצרו תנאים מתאימים להגשמת חלק מתכניתו החינוכית של ז'בוטינסקי:

123. שם.

124. ראו: לעיל הערה 80.

125. 'הרוולוציות של הוועידה לציוני רוסיה', העולם, שנה ז', גיליון 37-38 (ז' בתשרי תרע"ד), עמ' 24.

126. שם.

127. ז'בוטינסקי, לעיל הערה 37, עמ' 86.

הסתדרות 'תרבות' פתחה בתי ספר לילדי הפליטים, ושפת ההוראה בהם היתה עברית. 'תרבות' גם ייסדה הוצאת ספרים עבריים לילדים וארגנה את המורים העברים.¹²⁸ כך אפוא התחילה להתגשם תכניתו החינוכית של ז'בוטינסקי.

אחרי המלחמה ניתנה ליהודים, שבארצות מזרח אירופה ומרכזה, אוטונומיה תרבותית. לכן נוסדו אז בתי ספר, ששפת ההוראה בהם היתה עברית: 'תרבות' פתחה מאות גני ילדים ובתי ספר עבריים – יסודיים ותיכוניים – גם מחוץ לפולין: בלטביה, באסטוניה וברומניה.¹²⁹ כך קמה באירופה רשת מפוארת לחינוך עברי, והיא תרמה רבות גם לבניין ארץ-ישראל – הן לעלייה לארץ והן לחיזוק החינוך העברי-לאומי בארץ, כי מורים רבים, הניכי 'תרבות' ומוריה עלו לארץ. עד היום לא קמה בתפוצות רשת עברית-לאומית לחינוך דוגמת 'תרבות'. ברור שרבים תרמו לייסוד ולפיתוח רשת החינוך של 'תרבות', אך אין ספק, כי בעל החזון היה ז'בוטינסקי. בכך הודו – כעבור שנים – גם אחדים מראשי 'תרבות'. בעצרת זיכרון לז'בוטינסקי, שנערכה בלונדון ב־8 בספטמבר 1941, הכריז ש' רבידוביץ (1896-1957) בשם הסתדרות 'תרבות': 'כל בתי הספר העבריים והמוסדות בגולה חבים תודה לז'בוטינסקי על קיומם. שמו יינן בתולדות התחייה העברית'.¹³⁰ זאת ועוד, כתב העת העברי הדואר, היוצא לאור עד היום בעיר ניו יורק, הקדיש גיליון הערכה לז'בוטינסקי, לאחר מותו. בגיליון זה צייטט העורך קטעים מהרצאתו של ז'בוטינסקי, 'שפת ההשכלה', ונימק זאת ב'הערת המערכת': 'אלה הם קטעים מהרצאתו המפורסמת, ששימשה יסוד עיוני ומעשי לתנועה העברית בכלל ובתי הספר של "תרבות" בפרט'.¹³¹

בשנות מלחמת העולם הראשונה וראשית השלטון הבריטי בארץ-ישראל פעל ז'בוטינסקי פעילות מדינית-רעיונית ומעשית ענפה, כגון: הקמת הגדודים העבריים בימי המלחמה, ארגון ההגנה העצמית ליהודי ירושלים בראשית שלטון המנדט הבריטי בארץ-ישראל, הקמת הצה"ר (1925) ולאחר מכן ייסוד ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח, 1935). אף על פי כן, בכל התקופה הקשה הזאת, הן לעם והן לו, לא שכח ז'בוטינסקי את החינוך העברי-לאומי ומצא זמן לעסוק בענייניו: הוא ניתח את הבעיות, הסיק מסקנות, נלחם במתנגדיו וגם באדישים, הראה את הדרך לעשות מעשים – ממש כמו בימי ראשית פעילותו בתחום זה.

בשנת תרפ"ח השתתף ז'בוטינסקי בשתי ועידות של 'תרבות': הראשונה – התכנסה בוורשה בימים א-ג בטבת תרפ"ח, והגיעו אליה 350 נציגים – מורים ועסקני תרבות – ממאתיים ערים ברחבי פולין;¹³² השנייה – התכנסה בעיר דנציג ב"ג תמוז תרפ"ח. היתה זו ועידה בין-ארצית של 'תרבות', והגיעו אליה נציגים מארצות, שפעלה בהן 'תרבות'.¹³³ בשתי הוועידות האלה נוכח ז'בוטינסקי לדעת, שרוב הצעותיו כבר התגשמו – ועל כך

128. שווארץ, לעיל הערה 76, עמ' 295.

129. שם.

130. שכטמן, לעיל הערה 36, עמ' 171.

131. הדואר (ניו יורק), שנה יט, גיליון 36 (י"ב מנחם-אב ת"ש), עמ' 599.

132. א' בן-בועז, 'ועידת "תרבות" בפולין', העולם, שנה טז, גיליון 2 (כ' בטבת תרפ"ח), עמ' 34.

133. 'ועידת תרבות בדנציג', העולם, שנה טז, גיליון 28 (כ"ה בתמוז תרפ"ח), עמ' 533.

שמה, בירך את העושים במלאכה וחזק את רוחם להתמיד ולהשלים את הגשמת כל הצעותיו. ואכן, ברוח זו נתקבלו ההחלטות בשתי הוועידות האלה.¹³⁴

חתימה

החינוך העברי-לאומי העסיק, כאמור, את ז'בוטינסקי כל ימיו, ובכלל זה בתקופות שהיה עסוק מאוד בבעיות מדיניות. דוגמה מאלפת לכך היא השיחה, שקיים עם נציגי המורים העברים בעיר ניו יורק, שבועות אחדים לפני מותו. שיחה זו נסבה על החינוך העברי בתפוצות בכלל ובארצות-הברית בפרט – מטרותיו, צרכיו ומעשיו. אחד המורים, שנכח בשיחה זו, תיאר אותה וציטט מדבריו של ז'בוטינסקי. מן הדברים האלה ברור שעד סוף ימיו התעניין בנושא הזה והיה נאמן לעקרונותיו. הרי שורות אחדות מדברי ז'בוטינסקי בשיחה זו: 'יש להניח כאן, כמו בכל מקצועות חיינו, כמושכל ראשון, את טענת "כולה שלי". חוזר אני בכל מקרה והודמנות על הכלל הזה ורצוני לקבעו בלבנו. גם בנוגע לחינוך העברי עלינו לבוא בדרישות מקסימאליות – או נצליח לכל הפחות במעט. אין תרופות ואמצעים בדוקים למצב. אולם אל לנו להסס, כשיש צורך לסור מן הדרך הסלולה, כשאין האמצעים הישנים מספיקים – עלינו לבקש חדשים, ולוא גם רדיקליים'.¹³⁵

מעניין לציין, שבאותו מעמד עסק ז'בוטינסקי גם בסוגיות דידקטיות ואף הציע הצעות מתודיות, שראוי לעיין בהן גם היום בהנחלת העברית בתפוצות. כן הבהיר את דעתו בדבר מעמדה של העברית בהוראת כל מקצועות הלימוד, והדגיש שיש לפעול להכשרת תנאים מתאימים לכך, אם התנאים בהווה אינם מאפשרים זאת: 'הייתי מציע, שבתי הספר העבריים יקצו מקום גם ללימודי חול, למקצועות כלליים בעברית. אם התנאים אינם מרשים את השלטתה השלמה של העברית בבתי הספר שלנו, נטעים לתלמידנו – באופן זה או אחר – שהעברית מקיפה את כל מקצועות החיים, לשם כך עלינו לנהל תעמולה רחבה בין הגדולים'.¹³⁶ בדברים האלה של ז'בוטינסקי אפשר לראות את צוואתו הרוחנית בתחום החינוך היהודי בתפוצות, ודבריו אלה עדיין מחכים למחנכים בעלי חזון וכוח פועלה כדי להגשימם. על החשיבות, שייחס ז'בוטינסקי לפועלו בתחום החינוך היהודי בתפוצות ולהפצת הדיבור העברי שם גם בין המבוגרים – אנו למדים מדברים מפורשים, שכתב בנידון לבנו: 'הבריות גומרים, כרגיל, את ההלל על פרק הגדודים בחיי. אבל אני מאמין, כי הדבר העיקרי והחשוב ביותר שעשיתי – היה מאבקי למען העברית'.¹³⁷

134. על הוועידה הראשונה ראו: לוינסון, לעיל הערה 79, עמ' 51; על הוועידה השנייה ראו: שם, עמ' 102.

135. ח' ליפשיץ, 'ז'בוטינסקי העברי', הדואר (ניו יורק), שנה יט, גיליון 37 (כ"ו מנחם-אב ת"ש), עמ' 624.

136. שם.

137. שכטמן, לעיל הערה 36, עמ' 171.